

Olena Havryliuk

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

 <https://orcid.org/0000-0001-8646-8234>

Językowe środki ekspresji w historycznych inskrypcjach nagrobnych (na przykładzie polskich nekropolii katolickich Podola)

Streszczenie. Przedmiotem analiz prezentowanych w artykule są historyczne polskie inskrypcje nagrobne z obszaru Podola, czyli dawnych Kresów Wschodnich. Jako tekst kultury i komunikat językowy inskrypcje mają cechy powiązane ze specyfiką określonej wspólnoty użytkowników. Analizie poddałam niezbadane dotąd napisy nagrobne zachowane na nekropoliach ulokowanych na terenie Ukrainy (z obwodów: chmielnicki, żytomierski, winnicki), pochodzące z XIX i początków XX wieku. Są one charakterystyczne dla wspólnoty kulturowo-komunikacyjnej, którą na Podolu wyróżniało pochodzenie polskie i katolicyzm. Inskrypcje zebrano drogą osobistej eksploracji. W analizach skupiono się na funkcji ekspresywnej inskrypcji, która służy wyrażaniu emocji nadawcy – fundatora. Opisano wykładniki emocji na poziomie leksykalnym a także środki graficzne podporządkowane tej funkcji. Opisano m.in. nazwy z pola znaczeniowego smutku, zdrobnienia, metafory eufemizujące śmierć, emocjonalne epitety i apostrofy, a także środki graficzne: wykrzykniki, wielkie litery. Fundator napisu nagrobego przedstawiał zmarłego pozytywnie i tworzył taką emocjonalną charakterystykę za pomocą powtarzalnego zbioru środków leksykalnych – zarówno w historycznych przykładach inskrypcji z Polski, jak i z Ukrainy (dawnych Kresów Wschodnich).

Słowa kluczowe: Kresy Wschodnie, Podole, inskrypcja nagrobna, cmentarz katolicki, funkcja ekspresywna, językowe i graficzne środki ekspresji

Language means of expression in historic narropal inscriptions - on the example of polish catholic podolskie nekropolies (selected problems)

Summary. The subject of the analyzes presented in the article are historical Polish grave inscriptions from the area of Podolia, i.e. the former Eastern Borderlands. As a text of culture and a linguistic message, inscriptions have features related to the specificity of a specific community of users. I analyzed the previously unexamined tombstone inscriptions

preserved in necropolises located in Ukraine (from the districts: Chmelnytsky, Zhytomyr, Vinnytsia), dating from the 19th and early 20th centuries. They are characteristic of the cultural and communication community, which in Podolia was distinguished by Polish origin and Catholicism. The inscriptions were collected through personal exploration. The analyzes focused on the expressive function of the inscription, which serves to express the emotions of the sender – founder. Exponents of emotions at the lexical level as well as graphic means subordinated to this function are described. Described, among others names from the semantic field of sadness, diminutives, metaphors euphemizing death, emotional epithets and apostrophes, as well as graphic means: exclamation marks, capital letters. The founder of the tombstone inscription presented the deceased positively and created such an emotionally expressive, positive characterization by means of a repetitive set of lexical devices – both in historical examples of inscriptions from Poland and Ukraine (former Eastern Borderlands).

Keywords: Eastern Borderlands, Podolia, grave inscription, Catholic cemetery, expressive function, linguistic and graphic means of expression

Wstęp

Jacek Kolbuszewski przypominał, że „w czasach romantycznych cmentarz stał się obiektem godnym widzenia i zwiedzania, literackiego i naukowego opisu, utrwalenia i symbolicznej interpretacji w dziele malarskim” (Kolbuszewski 1985: 251). W ujęciu lingwistycznym inskrypcje traktuje się jako tekst kultury i komunikat językowy o cechach powiązanych ze specyfiką określonej wspólnoty użytkowników¹. Przedmiotem prezentowanych w artykule analiz są historyczne polskie inskrypcje nagrobne z obszaru Podola, czyli dawnych Kresów Wschodnich (w wariancie południowokresowym) (Sicińska 2020: 238)². Materiał badawczy stanowią inskrypcje zebrane drogą osobistej eksploracji, pochodzące z XIX i początków XX wieku, zachowane na nekropoliach Ukrainy w obwodach: chmielnickim, żytomierskim, winnickim³. Poddane analizie napisy nagrobne są charakterystyczne dla wspólnoty kulturowo-komunikacyjnej, którą na Podolu wyróżniało pochodzenie polskie i katolicyzm. W analizach skupiłam się na funkcji ekspresywnej inskrypcji, która służy wyrażaniu emocji nadawcy – fundatora. Opiszę charakterystyczne wykładniki emocji na poziomie leksykalnym a także środki graficzne podporządkowane tej funkcji. Analizy oparłam na metodach z pogranicza badań leksykalnych, stylistycznych, tekstologicznych i kulturowych. Swoje ustalenia odniosę m.in. do badań Iwony Steczko (2010, 2011) nad inskrypcjami z terenu Polski i Agnieszki Dudek-Szumigaj (2014), która opisała ekspresywność w inskrypcjach prawosławnych z terenów pogranicza polsko-ukraińskiego.

¹ Wskazują na to szczególnie badania nad napisami nagrobnymi z terenów pogranicznych, o złożonej historii, z dawnych terenów Polski, bo język inskrypcji utrwalił ślady wspólnego istnienia różnych kultur i języków (zob. np.: Dudek-Szumigaj 2008, 2015; Karaś 2011; Konczewska 2014; Maryniakowa 2001 i in.).

² Inskrypcje północnokresowe opisała K. Syrnicka (Syrnicka: 2001).

³ Miejscowości, w których zbierano materiał badawczy podawane są po cytowanych przykładach.

Inskrypcja to „krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym” (Długosz 2010: 15). Historyczne inskrypcje nagrobne z cmentarzy Podola stanowią aktualizację wzorca, który ustalił się w toku rozwoju formy epitafium. Wzorzec inskrypcji, jak wyżej podano, obejmuje elementy obligatoryjne (informacyjne) oraz elementy fakultatywne, o których obecności i kształcie decyduje fundator nagrobka. Kazimierz Długosz zaznacza, że podstawową funkcją każdej inskrypcji jest funkcja komunikatywna, ale podkreśla jednocześnie, że taki tekst uzyskuje też dodatkową funkcję ekspresywną (Długosz 2010: 22). Podstawowe funkcje inskrypcji nagrobnych badacz charakteryzuje następująco:

- funkcja przedstawieniowa – określa „stosunki zachodzące między komunikatem a podmiotem inskrypcji, którym jest zmarły, a głównym jej zadaniem jest sformułowanie prawdziwej informacji o nim”,
- funkcja emotywna – określa stosunki między komunikatem a nadawcą, „nadawca poprzez informację prezentuje swoje uczucia czy postawy wobec podmiotu, który został przedstawiony. Prezentacja tych uczuć jest również wyrażeniem stosunku zachodzącego między nadawcą a podmiotem” (Długosz 2010: 15)⁴.

W niniejszym artykule objęto analizą inskrypcje o strukturze złożonej, które poza częścią informacyjną zawierają dodatkową część tekstową. To właśnie fakultatywne elementy napisów nagrobnych utrwalały środki ekspresji, dzięki którym swoje emocje wyraża fundator⁵. Dla zilustrowania omawianych zjawisk przedstawiłam charakterystyczne, powtarzalne przykłady językowo-graficznych wykładników emocji, które uznać można za typowe dla historycznych inskrypcji z obszaru Podola.

1. Leksykalne wykładniki ekspresji

W inskrypcjach nagrobnych „wśród środków wyrażania ekspresji szczególnie często stosuje się określenia, za pomocą których nadawcy komunikatów *expressis verbis* nazywają swoje stany uczuciowe wywołane śmiercią bliskiej osoby” (Dudek-Szumigaj 2014: 178). Są to zarówno konstrukcje językowe, jak i pojedyncze wyrazy wyrażające emocje, stany emocjonalne. Dudek-Szumigaj

⁴ Jak zaznacza Długosz, z realizacją funkcji ematywnej wiąże się zbiór określonych środków leksykalnych, za pomocą których nadawca wyraża np. swój stosunek do osoby zmarłej (Długosz 2010: 15).

⁵ Artur Rejter, odwołując się do ustaleń S. Grabiasa, podaje „[...] ekspresja (wyróżnienia w cytacie zgodne z oryginałem, OH) jest procesem uzewnętrzniania osobowości nadawcy, ekspresywność [...] jest cechą znaku będącą pochodną, skutkiem owego procesu. Emocjonalność natomiast stanowi uczuciowy stosunek nadawcy do rzeczywistości ekstralingwistycznej, wyrażony za pomocą środków językowych” (Rejter 2006: 57–58).

i Steczko łączą tę leksykę z polem semantycznym *smutku* (Dudek-Szumigaj 2014: 178; Steczko 2010: 227), wymieniając takie wyrazy, jak: *żał*, *tęsknota*, *smutek*, *boleść*, *cierpienie*. W analizowanych inskrypcjach nagrobnych z Podola odnotowano podobne słownictwo oraz tworzone z ich udziałem połączenia wyrazowe, a także formy pochodne.

1.1. *Żał*, *wieczny żał*, *nieodżałowana (matka)*

Ś. † P.

Najdroższym Rodzicom
Zofji z Prozorów
I Łukaszowi Borzewskim
Nieutulona w *Żalu* Córka

(Mołczany)⁶

D. O. M.

s.p. Honorata z Bednarowskich
WOŁOSZYNOWSKA
Żyła lat 44
skończyła życie
d. 6 Sierpnia 1866 r.
Najlepszej
żonie i matce
osierocony
mąż wraz z dziećmi
w pamięci
wiecznego żalu
i wdzięczności

(Żwaniec)

Ś. † P.

Konstancja z Bujalskich
LIPSKA
żyła lat 50
zm. 18 Kwiet. 1906 r.
POKÓJ JEJ DUSZY
Nieodżałowanej matce,
żonie i bratowej
wdzięczna rodzina.

(Czarny Ostrów)

⁶ We wszystkich przytaczanych w artykule napisach nagrobnych zachowano oryginalny zapis.

1.2. Smutek, tęsknota (w smutku, tęskni i smutni, szaro smutno)

†
 LUCJAN FABRYCY.
 UR. 11 LUTEGO 1862
 UM. 6 GRUDNIA 1887 R.
 NIESZCZĘSNY NA TEJ ZIEMI BĄDŹ
 SZCZĘŚLIWYM W NIEBIE.
 NASZA PAMIĘĆ O TOBIE, MODLITWA
 ZA CIEBIE...
 MY TĘSKNI PO TOBIE I SMUTNI
 DO GROBU.
 WIECZNY CI POKÓJ SYNU ODPOCZYWAJ
 W BOGU!

(Szarogrod)

S. † P.
 Piotr
 KOZŁOSKI
 żył lat 31
 oto. 3 Grudnia
 1919 r.
 Pozostawił
w smutku
 żony i córki

(Machnówka)

1.3. Cierpienie, ból

W niżej przywołanych inskrypcjach (np. na cmentarzu w Krasnym na grobie rodzinnym Januszkiewiczów) nadawca wskazuje na to, że w życiu, a nawet ostatnich chwilach życia, zmarły cierpiał, a po śmierci go „nie dotknie żaden ból ni męka”. To samo zaznacza nadawca (dzieci) w podanej inskrypcji:

Ś. † P.
 ANNA OŻECHOSKA
 ŻYŁA LAT 72
 UMARŁA 1902 R.
 WRZEŚNIA 7 DNIA
 NAJUKOCHAŃSZA MATKO
SKOŃCZYŁAŚ SWE CIERPIENIA
A NASZE ZOSTAŁY NIECH
 ANIOŁ CIĘ PROWADZI PRZED
 TRON BOŻEJ CHIWAŁY

(Żytomierz)

Wymienione wyżej badaczki inskrypcji polskich oraz inskrypcji z pogranicza wschodniego podają, że część ekspresywnych środków często powtarza

się, co może świadczyć albo o korzystaniu ze wzorów napisów nagrobnych w danym okresie, albo o naśladowaniu napisów z innych nagrobków. Jednym z przykładów, który odnotowałam też w badanych inskrypcjach, jest powtarzany w wielu fragmentach inskrypcji wyraz *boleść*:

„[...] co mieliśmy najdroższego,
W tym grobie się mieści
Śmierć wszystko zabrała
Nie wzięła *boleści*”.

Nie odnotowano natomiast w inskrypcjach z Podola leksemów *placz, łzy*, które uznaje się za zewnętrzne oznaki cierpienia.

1.4. Określenia śmierci

Do grupy leksykalnych wykładników silnej ekspresji zalicza się słowo „śmierć”, które może łączyć się z przymiotnikami „tragiczna, męczeńska” (Dudek-Szumigaj 2014: 179). W napisach nagrobnych na Podolu wyraz ten występuje tylko w pojedynczych inskrypcjach. Najczęściej śmierć jest tabuizowana i wyrażana zastępczymi nazwami, np. *zszedł, zasnął, umarł, zmarł, przeniósł się do wieczności* i in. (Havryliuk 2019: 24). Warto zaznaczyć, że cmentarz katolicki był tym miejscem, gdzie można było podać wprost przyczynę śmierci. Takie napisy charakterystyczne były dla określonego czasu (1918–1920): wojny domowej, wojny polsko-bolszewickiej i in. wojennych wydarzeń w Ukrainie. Prawda o zbrodniarzach utrwalana była na cmentarzach katolickich w inskrypcjach pisanych w języku polskim: przekazywano tragizm śmierci, często też wskazywano okoliczności czy sprawców. Te właśnie informacje wzmacniały wydźwięk emocjonalny napisu. Poza tym wyznacznikiem ekspresywności w inskrypcjach z czasów wojennych stawały się dodatkowo daty konotujące tragiczne dla wspólnoty wydarzenia, np.: *21.11.1918 r., zm. 21.12.1918 r.* Jednak głównym źródłem ekspresywności były nacechowane określenia osób odpowiedzialnych za śmierć, wśród których powtarzały się pejoratywne określenia typu *zbrodniarz, zabójcy, bolszewicy, komuniści (комунисту)*. Głęboki żal z powodu tragicznej śmierci wzmacniały w niektórych przykładach wyrazy z przeciwstawnego pola emocji – *kochany i kochał*, np.:

Ś. P.
Marceli
KOŁOSIHSKI
żył lat 23
został
zamordowany
23 Kwietnia 1918 r.

(Machnówka)

Ś. † P.

Tu spoczywają zwłoki
Ksiądz. CYRYLA
BUJAŁSKIEGO
Probor.Czerczecki
Parafii ur. 1887 r.
Wyświec. na Kapł 1913 r.
zabity ręką zbrodniarza
14 Marca 1919 r.
Panie zbaw Jego duszę
Tu spoczywa *kochany*
proboszcz *kochał* swoich
parafian **został zabity**
z ręki zabójców żył lat 32
prosi o Anioł pański

(Czercze)

D. O. M.

PAWEŁ
SOBAŃSKI
SYN HIERONIMA I MARII
z HR. GROCHOLSKICH
UR. 1900
ZAMORDOWANY
PRZEZ BOLSZEVIKÓW
W 1919

(Kaplica grobowa rodziny
Sobańskich na cmentarzu
katolickim w Czeczelniku)

Ś. P.

FRANCISZEK DROHOMIRECKI
PRZEŻYWSZY 59 LAT
ZAMORDOWANY d. 21.11.1918 r.

JAN DROHOMIRECKI
SIERŻANT 4 PUŁ. LEG. POLSKICH
ŻYŁ LAT 27 ZM. 21.12.1918 r.
OD RAN Z RĄK MORDERCÓW
PROSZĄ O ANIOŁ PAŃSKI

(Brahilów)

Warto dodać, że w XIX wieku na nagrobkach katolickich inskrypcje pisano w języku polskim (do tej pory funkcjonuje na terenach południowokresowych utożsamienie: katolik to Polak), rzadko pomnik miał napis w językach rosyjskim, francuskim. Na początku XX wieku napotyamy napisy również w języku ukraińskim, co obrazuje poniższy przykład:

†
 о. КАЗИМИР
 МАЗУР
 НАР. 1889 Р.
ЗАСТРЕЛЕНИЙ КОМУНІСТАМИ⁷
 В 1921 Р.

(Krasilów)

1.4.1. Określenia nobilitujące zmarłych

Dudek-Szumigaj podkreśla, że „ekspresji stanów uczuciowych nadawców komunikatów służą również pozytywne charakterystyki zmarłych” (Dudek-Szumigaj 2014: 182). Wykładnikiem emocji nadawcy stawały się w fakultatywnych częściach inskrypcji przede wszystkim określenia nobilitujące osoby zmarłe, utrwalające fragmenty życia zmarłych, które fundator uznaje za godne przekazania następnym pokoleniom, np.:

D. O. M.
 S. P.
 Dr. RUDOLF ROŻNIATOWSKI
Zacne i pracowite życie
 zakończył 14 Stycznia 1886 r.
 Boże zbaw służę Twego który
miał silną wiarę i przeszedł
dobrze czyniąc

(Mohylów Podolski)

Na emocje odbiorcy–czytelnika inskrypcji nagrobnej z Podola mogły też mieć wpływ informacje o wydarzeniach w życiu zmarłego, np. o jego uczestnictwie w powstaniu styczniowym, zesłania, służba w polskim wojsku, w wojnach napoleońskich:

D O M
 Tu spoczy
 waio Zwłó
 ki Melita
 głębockiego
kapitana
Woisk polskich
 Rodził się
 1782. Umarł
 R. 1843 przy
 Bysza_
 Prosi we
 Stchnienie
 Dobga za
 Duszę iego

(Czerce)

⁷ W tłumaczeniu: *zastrelony przez komunistów.*

Warto także zwrócić uwagę na końcową część inskrypcji, która często odwoływała się do wyobraźni, wywoływała myśli o stosunkach osobistych osoby zmarłej i fundatora poprzez zastosowanie metaforycznych zwrotów, takich jak *niech ich dusze się odnajdą*:

TOMASZ ARCINOWSKI
1839-1915
POWSTANIEC STYCZNIOWY
EMILIA
Z.D. KOŚINSKA
1842-1918
NIECH ICH DUSZE SIĘ ODNAJDĄ
I SPOCZNĄ W SPOKOJU
(Berdyczów)

1.4.2. Emocjonalne połączenia

Kontakt między podmiotem (zmarłym) a nadawcą napisu nagrobnego najczęściej wyraża połączenia uczuciowe typu: *kochanej matce, дорогая сестра*⁸, *najdroższy mężu*, np.:

Ś. † P.
TEOFILA
Z SOKOŁOWSKICH
L E W I C K A ZM. 25 GRUD. 1910 r.
PRZEŻYWSZY LAT 75
WIECZNY ODPOCZYNEK
RACZ JEJ DAĆ PANIE
UKOCHANEJ MATCE
(Szarogród)

†
ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ
Р. Б.
АННЫ ИВАНОВНЫ
ЯСТРЖЕБСКОЙ
СКОНЧ. 12 МАЯ 1912 г.
МИРЪ ПРАХУ ТВОЕМУ
ДОРОГАЯ СЕСТРА
(Lipowiec)

Nadawca inskrypcji może również adresować swoje wezwanie do Boga i formułować prośbę, by dał zmarłemu *odpoczynek wieczny, spokój wieczny*, np.:

Ś. † P.
JÓZEF
HERBURT-HEYBOWICZ
ŻYŁ LAT 73

⁸ W tłumaczeniu: *Droga siostrze*.

† 31 SIERPNIA 1902 r.
PANIE DAJ MU
ODPOCZYNEK WIECZNY
 (Pohrebyszcze)

D. O.M.
 JÓZEF DEKAŃSKI
 ŻYŁ LAT 53
 ZMARŁ DNIA 14 GRUD. 1893 R.
BOŻE! DAJ MU SPOKÓJ WIECZNY.
 (Machnówka)

W analizowanym materiale odnotowałam liczne przykłady emocjonalnych połączeń, które najczęściej przyjmowały postać połączeń wyrazowych o charakterze frazeologicznym. Niekiedy nadawca inskrypcji posługiwał się wieloma środkami i umieszczał prośbę w imieniu zmarłego lub swoim. Przykładowo na rodzinnych grobach Paciorkowskich mamy trzy różne prośby: 1. od zmarłej, 2. prośba do zmarłej o modlitwę za pozostałymi przy życiu rodzicami, 3. prośba w imieniu nadawcy do Boga, bez określenia nadawcy. Ekspresywny zwrot do córki z użyciem wołacza imienia, nazywanie jej aniołem, podkreślenie, że *zgasła w kwiecie wieku*, prośba do zmarłej o modlitwę za rodziców buduje bardzo silny wydzwięk emocjonalny inskrypcji:

Ś. † P.
 OLIMPIA
 Z SZCZAWIŃSKICH
 PACIORKOWSKA
 ZM. D. 1 MARCA 1908 R.
 W WIEKU LAT 66
PROSI O WESTCHNIENIE
DO BOGA.

Ś. P.
 WANDA PACIORKOWSKA
ZGASŁA W KWIECIE WIEKU
 D. 26 LISTOPADA 1889 R.
WANDO! ANIELE NASZ DROGI,
MÓDL SIĘ ZA NAMI.

Ś. † P.
 ADOLF PACIORKOWSKI
 UR. 27 MAJA 1830 R.
 ZM. 19 STYCZNIA 1896 R.
NIECH MU ŚWIATŁOŚĆ WIECZNA ŚWIECI
NIECH ODPOCZYWA W POKOJU WIECZNYM
AMEN
 (Berdyczów)

Podobne sposoby budowania ekspresji poprzez umieszczanie prośby w imieniu zmarłej osoby zawierały także inne odnotowane inskrypcje.

Wymienianie dzieci, bliskich jako adresatów prośby (*prosi swoich dzieci i krewnych*) wpływało dodatkowo na emocje odbiorcy takiego komunikatu:

TU SPOCZYWAJĄ ZWŁOKI
Ś. P.
HELENY SZYMAŃSKIEJ
ŻYŁA LAT 58
ZMARŁA 1925 R. LIPCA 8
PROSI SWOICH DZIATEK I KREWNYCH
O ANIOŁ PAŃSKI
(Berdyczów)

1.4.3. Emocjonalne epitety

Dudek-Szumigaj podkreśliła, że „bezpośredniemu zwróceniu się do zmarłego towarzyszą nacechowane emocjonalnie określenia” (Dudek-Szumigaj 2014: 184). W zbiorze takich epitetów w badanym materiale wystąpiły np. połączenia: *drogiej matce, drogim rodzicom, najcnotliwszemu ojcu, dobremu mężowi, ojcu*. Wyrażenie *najcnotliwszemu ojcu* ma dodatkowo znaczenie charakteryzujące pozytywnie zmarłego:

D. O. M.
STANISŁAWA ZIELIŃSKIEGO
UR. 8 STYCZNIA 1804 R.
ZMARŁEGO 19 CZERWCA 1869 R.
WIECZNY ODPOCZYNEK
RACZ MU DAĆ PANIE
DROGIEJ PAMIĘCI
NAJCNOTLIWSZEMU OJCU
WDZIĘCZNI DZIECI!
(Berdyczów)

Ekspresję wyrażały też określenia, które przekazywały emocjonalny stan pozostałych członków rodzin (*smutna żona i dzieci*), np.:

J.N.R.J.
S.P.
BOLESŁAW MŁODZIEIOWSKJ
ŻYŁ LAT 53 23 WRZE. 1869 R.
SMUTNA ŻONA i DZIECI
DOBREMU MĘŻOWI OYCU
TĘ PAMIĘĆ POŁOŻYLI
(Niemirów)

1.5. Wyrazy i zwroty upamiętniające dzieci

Iwona Steczko zwraca uwagę, że ekspresywnością wyróżniają się te napisy nagrobne, w których podmiotem są dzieci: „Nagrobne inskrypcje poświęcone dzieciom to teksty szczególnie wzruszające swym autentycznym żalem, szczerym uczuciem, lirycznością wyrazu” (Steczko 2010: 232). Tego typu napisy

upamiętniające dzieci w dużej liczbie odnotowałam także na nekropoliach Podola. Jako przykład można podać napis na grobie rodziny Januskiewiczów, w którym występują różne środki ekspresji. Wyrazistość psychicznego stanu rodziny (*smutno*) wzmacnia się przysłówkiem *szaro*. Ważne są tu apostrofy uczuciowe do zmarłego dziecka: *ukochanemu dziecku, dziecino*; zwrot metaforyczny *kwiecie wiośniany*, zdrobnienie imienia *Tadziowi*. W napisie tym występuje też metafora śmierci dziecka jako snu (*śpij cicho, cicho*), a powtórzenie przysłówek (*cicho*) jest natomiast nawiązaniem do dziecięcej kołysanki⁹.

†
Grób Familijny
Januskiewiczów
UKOCHANEMU DZIECKU
TADZIOWI STANKIEWICZ
ZMARŁEMU w 13 r. ŻYCIA
15 CZERW. 1906 r.
Śpij cicho, cicho, kwiecie wiośniany
Już Cię nie dotknie żaden ból ni męka
Tak *szaro smutno* na tym Bożym świecie
Tyś tam dziecino gdzie się duch nie lęka
(Krasne)

Jak zauważa wspomniana wyżej badaczka, „[...] w XIX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych poświęconym dzieciom, należy stwierdzić, że emocjonalne nacechowanie tekstów przejawia się tu przede wszystkim w stosowaniu mniej lub bardziej konwencjonalnych formuł wyrażających *expressis verbis* takie stany uczuciowe jak smutek, żal, tęsknota, ból i rozpacz spowodowane stratą [...]” (Steczko 2010: 233). Wśród odnotowanych inskrypcji wyrażanie poczucia straty po śmierci dziecka leksykalnymi środkami ekspresji było częste. Nie można jednak pomijać napisów nagrobnych, które na pozór nie miały emocjonalnego zabarwienia na płaszczyźnie leksykalnej. Przykładem może być ciekawa pod tym względem inskrypcja, w której wskazano śmierć pięciorga dzieci w bardzo krótkim czasie od 14 do 28 grudnia 1878 roku, a imiona dzieci podano w oficjalnym stylu, bez zdrobnień. Jednak takie pozornie neutralne wyliczenia są bardzo ekspresywne: „Teksty przejmujące smutkiem, bo obrazujące – w niezwykle prostej, ale przy tym jakże przerażająco rzeczowej formie wyliczeń imion i dat śmierci kolejno odchodzących dzieci – ogrom ludzkiego nieszczęścia” (Steczko 2010: 232). Dopiero na końcu omawianej inskrypcji żal rodziców został wyrażony leksykalnie: po krótkim zaznaczeniu nadawców (*rodzice*) wskazano stan psychiczny, emocje (*stroskani*) i wyrażono wprost poczucie straty (*stroskani rodzice po stracie dzieci*):

⁹ Obraz śmierci jako cichego, spokojnego snu jest częsty w inskrypcjach z Podola poświęconych młodym osobom (Havryliuk 2019: 26).

HELENA HIPPMANN
UROD. SIĘ 1 LISTOPADA 1868 R.
UM. D. 17 GRUDNIA 1878 R.

EMMA HIPPMANN
UROD. SIĘ 28 MARCA 1870 R.
UM. D. 28 GRUDNIA 1878 R.

ALFRED HIPPMANN
UROD. SIĘ 13 LISTOPADA 1871 R.
UM. D. 16 GRUDNIA 1878 R.

KAROL HIPPMANN
UROD. SIĘ 20 LIPCA 1874 R.
UM. D. 14 GRUDNIA 1878 R.

MARYA HIPPMANN
UROD. SIĘ 12 LISTOPADA 1877 R.
UM. D. 20 GRUDNIA 1878 R.

STROSKANI RODZICE
PO STRACIE DZIECI
PROSZĄ O WESTCHNIENIE DO BOGA
(Szarogród)

Emocje rodziców po śmierci dziecka nie zawsze były wyrażone wprost, np. słowem *strata* czy *żał*. W kolejnej inskrypcji zastępuje je powtórzenie, które podkreśla, że śmierć jest czymś, co jest nieodwracalne, co zabiera i nie daje nadziei (*I już nie wróci / I już nie wróci nigdy*):

MIŁO BILINSKI
30 VI 904 † 27 VIII 907
I już nie wróci ani nam urośnie
Ani go Kiedy nasz dom obaczy
I już nie wróci nigdy
Ale nie nasza ale Twoja Panie
Niech się stanie wola!

(Hniwań)

1.5.1. Zdrobnienia

Nacechowanie ekspresywne wyrażane przez deminutywa zauważa się głównie w inskrypcjach poświęconych dzieciom. Przede wszystkim dotyczy to form imion dziecięcych. Inskrypcje z Podola potwierdzają, że w onomastycznych częściach imię używane było najczęściej w formie deminutywnej (np. *Marylka*, *Arturek*) lub hipokorystycznej (np. *Alazia*, *Edzio*, *Wacio*, *Ziunia*, *Niunia*, *Milo*):

†
ALAZIA SAWICKA
żyła lat 10
umarła 10 Lutego 1880 roku.

(Szarogród)

Ś. P.
Edzio
 GAWŁOWSKI
 ur. 20 lutego 1911 r.
 um. 23 stycznia
 1912 r.
Najdroższe dziecko
 Módl się za nami
 (Żmerynka)

W inskrypcjach, które nie zawierały dat śmierci, formy imion łączyły funkcję informacyjną – wskazując krótki czas życia osoby zmarłej, z emotywną, np.:

Proście Boga za Nas!
 Tu spoczywają
Marylka, Teresia,
Natalcia, Romcio,
Wacio i Zygmus
 WYRZYKOWSCY
 (Murafa)

Zauważalną cechą inskrypcji nagrobnych poświęconych dzieciom, obecną także w podawanych wyżej przykładach, było wpisywanie w nie prośb o modlitwę kierowanych do zmarłych jako tych, którzy mieli czyste serca, którzy są po śmierci aniołami (*módl się za nami, proście Boga za nas!*). Tego typu prośby, wzmacniane często wykrzyknikiem, stanowiły wykładnik silnych emocji nadawcy/nadawców (rodziców). Poza tym wprowadzano szczególnie wyraziste sygnały ekspresji, do jakich należy m.in. metafora o deminutywnej formie (*aniołek*) włączona w formułę *powiększyć grono aniołków*, np.:

†
 Adzia
 [...]

 Dn. 23 Kwie [...]

 1898 r.
Powiększyła
liczbę Aniołków
 (Czczelnik)

Jak zauważają badacze, w napisach inskrypcyjnych „dla niemowląt i małych dzieci napisy typu: <śpij aniołku>, <tu leży aniołek> czy <wstawiaj się za nami nasz aniołku>, mimo iż niepoprawne eschatologicznie, są w rozumieniu społecznym wyrazem tęsknoty za ideałem czy stylistyczno-emocjonalnym wyrażeniem bólu psychicznego” (Gnyś-Nidecka 2011: 56–57).

Do wykładników emocji umieszczanych w częściach fakultatywnych inskrypcji poświęconych dzieciom zaliczyć też można zdrobnienia wyrazów pospolitych, np. *synek*. Poniższy napis zawiera poza tym nacechowane określenia (*nasz, Kochany*), które podkreślają związek rodzinny i emocjonalny, a poza tym religijne formuły i metaforyczne eufemizmy (*niech i duszy twojej będzie wieczny odpoczynek, zasnął w Bogu*):

Ś. † P.
 MIECZYŚLAW
 GROMADECKI
 Um. 30 wrześ
 1924 r.
 zasnął w Bogu
 spij spokojnie
nasz kochany sy
nek niech i duszy
 twojej będzie wiecz
 ny odpoczynek

(Żytomierz)

2. Graficzne wykładniki emocji

W dalszej części wskażę tylko typowe elementy graficzne, które wykorzystywane były do wyrażania ekspresji. W inskrypcjach, które zawierały apostrofy do Boga lub do zmarłego używano w tej funkcji głównie znaków interpunkcyjnych – wykrzykników, np.:

Ś. † P.
 DOKTOR
 WINCENY KŁOPOTOWSKI
 † D. 22 LUTEGO 1907 R.
 PRZEŻYWSZY LAT 69.
 PROSI O POZDROWIENIE
UKOCHANEMU MĘŻOWI!

(Berdyczów)

Znak wykrzyknienia z perspektywy komunikacyjno-funkcjonalnej jest bardzo ważny jako znak wzmacniający tryb rozkazujący (*Proście Boga za nas!*) czy zwrot do odbiorcy symbolicznego, tj. do osoby zmarłej (*Wando!*) i do Boga (*Boże!*), co można zauważyć w wyżej podanych inskrypcjach. Wykrzyknik wzmacnia także prośbę o modlitwę za zmarłym:

S. P.
 Adela z Naleszkiewiczów
 Zurbicka
 Żyła lat 68. † 26 Grud. 1898
Prosi o Anioł Pański!

(Kracne)

Warto też zauważyć zapis wielką literą w wyrazach pospolitych odnoszących się do zmarłych, który uzasadniony był względami uczuciowymi:

[...]
 Maryiany
 Radziewskiey
 Żyła lat 52. Życ
 Przestała 1848. Roku

Jiul. 22. dnia.
Pamiętka Dzieci
Dla Matki.
Dziś mnie
Utro Tobie
Prosi o trzy zdro-
Waś Maryia.

(Czercze)

Tradycyjnie wielką literą pisano w dziewiętnastowiecznych inskrypcjach każdy nowy rząd tekstu, nazwę miesiący życia i śmierci, pierwsze litery imion i nazwisk a także zwroty do Boga:

†
Drogim Rodzicom
i Ukochanej Siostrze
Józefowi Honoracie i Józefie
DOBŻANSKIM
Poświęca
Zasmucona osierocona
Rodzina
1871 r. 25 Lipca.

(Jampol)

Kordula z
Kozłowskich
Wilamowska
żyła Lat 47
Umarła d. 25
Stycznia 1852 r.
Prosi o Anioł
Pański

(Krasne)

Zakończenie

Na podstawie zebranego materiału badawczego, jakim były niezbadane dotąd polskie historyczne inskrypcje nagrobne z cmentarzy Podola, podałam powtarzalne wykładniki ekspresywności na poziomie leksykalnym (m.in. nazwy z pola znaczeniowego smutku, zdrobnienia, metafory eufemizujące śmierć, emocjonalne epitety i apostrofy), także środki graficzne (np. wykrzykniki, wielkie litery). Zwróciłam również uwagę na cechy oryginalne, właściwe wyłącznie inskrypcjom z Podola, jak np. emocjonalne przywołanie nazw historycznych wydarzeń powstańczych, wojennych, a także ważnych dla polskiej wspólnoty dat. Jednak zazwyczaj fundator napisu nagrobego tworzył emocjonalną charakterystykę za pomocą powtarzalnego zbioru środków leksykalnych – zarówno w historycznych przykładach z Polski, jak i z Ukrainy (dawnych Kresów Wschodnich). Iwona Steczko przywołuje w swojej pracy cytat Ignacego

Krasickiego: „Przyczynami stawiania się nagrobków, jak są, tak i zawsze bywały, żal, wdzięczność i uszanowanie. Ulgę czyni boleści żal podzielony [...]. Żal jedynie, przejęty stratą, boleść swoją obwieszcza” (Steczko 2010: 225). K. Długosz stwierdza natomiast, że podstawową funkcją każdej inskrypcji jest funkcja komunikatywna, ale podkreśla jednocześnie, że taki tekst uzyskuje też dodatkową funkcję ekspresywną. Emocje nadawcy (fundatora) są dodatkowym emocjonalnym motywem upamiętniania osoby zmarłej i przejawiają się w konstrukcji językowo-stylistycznej inskrypcji nagrobnych. Dzielenie się żalem poprzez jego werbalne wyrażenie było też formą przechodzenia żałoby, radzenia sobie ze stratą. Porównania polskich katolickich inskrypcji z terenów historycznego Podola i z cechami inskrypcji opisywanymi przez badaczy pokazują, że wykładniki emocji tworzą w dużej części zbiór powtarzalny.

Literatura

- Długosz K., 2010, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językowym*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Dudek-Szumigaj A., 2008, *Eufemizmy śmierci w świetle inskrypcji nagrobnych wybranych nekropolii prawosławnych Wołynia*, w: F. Czyżewski, A. Tyrpa (red.), *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 201–209.
- Dudek-Szumigaj A., 2014, *Funkcja ekspresywna inskrypcji nagrobnych (na przykładzie nekropolii prawosławnych pogranicza polsko-ukraińskiego)*, w: H. Arkuszyn, F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj (red.), *Cmentarze po obu stronach Bugu*, Włodawa–Lublin: Towarzystwo Popularyzacji Piękna Polesia, Zakład Filologii Ukraińskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 177–190.
- Dudek-Szumigaj A., 2015, *Miejsce i funkcja modlitwy w inskrypcjach nagrobnych pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, w: M. Kondratiuk (red.), *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały XX Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności”*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 153–164.
- Gnyś-Nidecka M., 2011, *Językowy obraz zmarłych na tle obyczajowości funeralnej*, w: M. Cieszkowski, J. Szczepaniak (red.), *Język, rytuał, płęć*, Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz.
- Havryliuk O., 2019, *Pokaz językowego obrazu śmierci w inskrypcjach nagrobnych na cmentarzach Podola*, w: *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття (Мовно-історичний портрет польської спільноти на Поділлі) 21 листопада 2019 року. Збірник наукових праць Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної краєзнавчої конференції [Losy Polaków i losy Ojczyzny: spojrzenie przez stulecia (Językowo-historyczny portret wspólnoty polskiej na Podolu) 21 listopada 2019 roku. Zbiór prac naukowych Międzynarodowej międzydyscyplinarnej konferencji naukowo-praktycznej krajoznawczej]*, Winnica, s. 19–26.

- Karaś H., 2011, *Uwagi o polskich inskrypcjach nagrobnych na Litwie*, w: F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, L. Frolak (red.), *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniostowiańskiego*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 93–105.
- Kolbuszewski J., 1985, *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław: Biblioteka Popularnonaukowa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, t. IX, s. 251.
- Konczewska K., 2014, *Uwagi o polszczyźnie inskrypcji nagrobnych na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 38, s. 67–88.
- Maryniakowa I., 2001, *O języku inskrypcji nagrobnych na północnych Kresach*, w: J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, Warszawa: Pracownia Polszczyzny Kresowej PAN, t. X, s. 241–246.
- Rejter A., 2006, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sicińska K., 2020, *O statusie i nazewnictwie odmian języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*, „Prace Filologiczne” LXXV, cz. 2, s. 237–261.
- Steczko I., 2010, *Językowe środki ekspresji w dawnych inskrypcjach nagrobnych poświęconych dzieciom*, w: H. Bartwicka (red.), *Język – tekst – kultura*, Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz, s. 225–235.
- Steczko I., 2011, *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VI”, s. 92–108.
- Syrnicka K., 2001, *Polska epigrafika nagrobna na Wileńszczyźnie. Tradycja i współczesność*, Wilno–Lublin: Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie im. Tadeusza Goniewicza.

